

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 199-214, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 13.11.2020 Kabul Tarihi: 20.12.2020

LAWRENCE'IN 27 MADDELİK RAPORU BAĞLAMINDA ORTADOĞU'DA İNGİLİZ SİYASETİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*An Evaluation On The British Policy In The Middle East Within The Context Of
Lawrence's 27 Articles*

Ahmet Melih AŞAN¹

Ertuğrul Buğra ORHAN²

Zülfükar Aytaç KİŞMAN³

ÖZ

Birleşik Krallık, 20. Yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti egemenliğinde bulunan Arap bölgelerinde yıkıcı faaliyetler yürütmüştür. Dağılma sürecinde olan Osmanlı Devleti'nin çok önem verdiği Hicaz bölgesi, İngilizler'in tertibiyle başlayan planlı bir Arap ayaklanması sonucu kaybedilmiştir. Osmanlı Devleti, ayaklanma faaliyetleri öncesinde gerekli aksiyonu gösteremediği gibi ayaklanmayı da bastıramamıştır.

Bu çalışmada İngilizler'in Arap ayaklanmasını örgütlemek için ne gibi faaliyetler yürüttüğü, faaliyetlerinde hangi yöntemleri kullandıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, Lawrence'ın Arap Bulletin'de yayımlanan 20 Ağustos 1917 tarihli "Twenty-Seven Articles" makalesi irdelenmektedir. Lawrence'ın bir yönerge niteliğinde kaleme alıp, Arap ayaklanmasını örgütleyen ve bölgede çalışmalar yürüten askeri ve istihbarat uzmanlarına söz konusu yazıyla verdiği tavsiyeler derlenip yorumlanmıştır. Makalemizde, Arap ayaklanmasına zemin oluşturan bu faaliyetler, Arap Ulusçuluğu ve İngiliz Koloniciliği çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Ortadoğu, Birleşik Krallık, Lawrence'ın 27 Maddesi, Arap Ayaklanması, Ulusçuluk.

ABSTRACT

The British Empire carried out destructive activities in the Arab regions under the rule of the Ottoman Empire in the early 20th century. The Hejaz region of Ottoman Empire, which attaches much importance on the process of disintegration, was lost due to a planned Arab uprising that began with the British arrangement. Neither the Ottoman State could suppress the uprising, nor it showed durability in the activities of developing resistance in the planning process of the uprising.

In this study, it has been tried to reveal the activities the British carried out to organize the Arab uprising and what methods they used in their activities. For this purpose, Lawrence's "Twenty-Seven Articles" dated August 20, 1917 published in the Arab Bulletin is examined. The recommendations of Lawrence written as a directive to the military and intelligence experts who organized the Arab uprising and worked in the region were compiled and interpreted. In our article, these activities, which formed the basis for the Arab uprising, are evaluated within the framework of Arab Nationalism and British Colonialism.

Keywords: Middle East, United Kingdom, 27 Articles of Lawrence, Arab Uprising, Nationalism.

¹ Araştırma Görevlisi, Fırat Üniversitesi, Doktora öğrencisi, asan.melih@gmail.com

² Dr. Araştırma Görevlisi, Fırat Üniversitesi, bugraorhan@firat.edu.tr

³ Dr. Öğretim Üyesi, Fırat Üniversitesi, aytac@firat.edu.tr

Giriş

Yirminci yüzyıl tarih yazımında ekseriyetle, Osmanlı Devleti'nin yıkılışının ardından Ortadoğu'da kurulan devletlere ait sınırların gayr-i tabii (tarihi, coğrafi, demografik, kültürel, sosyo-ekonomik gerçekliğe aykırı) ve sömürgeci usullerle çizildiği ifade edilmektedir. Ortadoğu'nun batılı devletler tarafından “*cevvelle çizilerek*” etki alanlarına bölünüp; bu etki alanlarında yeni siyasi yapıların kurulma süreci, I. Dünya Savaşı'na ve hatta daha öncesine dayanmaktadır.⁴Avrupa'nın “Hasta Adam” olarak nitelendirdiği Osmanlı Devleti'ne ait toprakların paylaşımı ve bölüşümü sorunu, yani en geniş ifadesiyle “Şark Meselesi”, net bir biçimde 1916 tarihinde İngiltere'yi temsilen Mark Sykes ve Fransa'yı temsilen François Georges-Picot tarafından gizli olarak imzalanan Sykes-Picot Anlaşması ile ortaya koyulmuştur.

Sykes-Picot Anlaşması'nın sahada tatbiki açısından önemli gelişmelerden biri, Batılı devletlerin Ortadoğu ve Osmanlı Devleti üzerindeki planlarına hizmet eden Arap Ayaklanmasıdır. Arap Ayaklanması, Arap kabilelerinin Türklere karşı, İngilizler başta olmak üzere batılı devletlerce kışkırtılmasıyla çıkartılan ayaklanmalar bütünüdür ifade etmektedir ki bu ayaklanmalar Ortadoğu'nun Osmanlı'dan kopuş sürecine zemin hazırlamıştır. Arap Ayaklanması'nın aktörlerinden birisi de bu süreçte İngiltere adına o bölgede casusluk faaliyetleri yürüten ünlü Thomas Edward Lawrence'tir. 1888 yılında Galler'de dünyaya gelen Thomas Edward Lawrence (The Times, 1988, s.7), 1912 yılında British Museum tarafından oluşturulan bir heyetle Fırat nehri etrafındaki antik yapıları incelemek için bölgeye gelmiş, Irak ve Suriye'de bölge kültürü ve halkı üzerinde derin bilgiye sahip olmuştur (Kurun Gazetesi, 1935, s.10). O dönemin Avrupalı gezgin ve araştırmacılarının Anadolu coğrafyasına kolaylıkla eriştikleri ve sıkıntı yaşamadıkları bilinmektedir (Behdal, 2007, s.64). Lawrence'nin bölgede yaptığı araştırmalar da bu avantajın iyi kullanılması sayesinde olmuştur. Sonuç itibarıyla edindiği bilgiler Arap kültürü, dili ve İslam dini hakkında derinleşmesini sağlamıştır (Karabekir, 2004, s.109). Lawrence, kazandığı bu donanıma istinaden istihbarat servisine alınmıştır (Le Figaro, 1935, s.1). “*Lawrence of Arabia*” (Arabistanlı Lawrence) olarak da ün kazanan (Karabekir, 2004: 109) ve Ortadoğu'nun I. Dünya Savaşı sonrası şeklini almasında etkisi olduğu bilinen Lawrence, Sina-Filistin Cepheleri ve Arap Ayaklanması'nda İngilizler adına kritik bir rol üstlenmiştir. Bölgede görev yaptığı süre zarfında başta etkili bir figür olarak gördüğü Şerif Hüseyin (Bilgin, 2015, s.2) olmak üzere çeşitli Arap kabile liderleriyle yakın temas içinde olmuş ve onları Türklere karşı kışkırtmıştır. Lawrence Ortadoğu'da edindiği bu tecrübeleri bölgede görev yapacak diğer askeri ve istihbarat personellerine aktarmak amacıyla 27 maddeden oluşan yönerge veya kılavuz olarak ifade edilebilecek bir metin kaleme almıştır. Bu metnin Lawrence'ın bölgedeki faaliyetlerini anlamak açısından kayda değer bir perspektif sağladığı düşünülmekle birlikte bugün hala Amerikan Harp Akademisi'nde kurmay subaylar için hazırlanan eğitim dokümanları⁵ arasında yer almaktadır.

Bu çalışma, Arap coğrafyasındaki ulusçuluğun gelişiminde, sömürgeci faaliyetlerin görünürlüğüne katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda Lawrence'ın 27 madde isimli

⁴ Detaylı bilgi için bkz: James Barr, *A Line in the Sand: Britain, France and the Struggle that Shaped the Middle East*, Simon & Schuster, London, 2012.

“Gizli Sykes-Picot anlaşmasında, Osmanlıların Orta Doğu imparatorluğunu, Akdeniz kıyılarından Pers sınırındaki dağlara uzanan kumda çapraz bir çizgi ile ikiye ayırdılar. Bu *rasgele* hattın kuzeyindeki bölge Fransa'ya, güneyindeki toprakların çoğu Britanya'ya gidecekti...”

⁵ Bkz: Ramsey III, Robert D., *Advice for Advisors: Suggestions and Observations from Lawrence to the Present*, Combat Studies Institute Press for Leavenworth, Kansas, 2006.

çalışması, sömürgeci faaliyetlerin sistematik karakterini ortaya koymak açısından önem arz etmektedir. Bu bakımdan çalışma alana önemli katkılar sunacaktır.

1. Lawrence'ın 27 Maddesinin Çevirisi, Tasnifi Ve Değerlendirmesi

Lawrence'ın Arap ayaklanması bağlamında başlayan faaliyetleri, I. Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda gelişmiştir. 1914 yılında İngilizlerin Kahire'deki askeri merkezine istihbarat ve harita subayı olarak atanan Lawrence, 1916 senesine kadar Osmanlı Devleti aleyhine propaganda ve istihbarat faaliyetleri gerçekleştirmiştir (Lawrence, 1926, s.57-59 ve s.62-63). Şerif Hüseyin ve oğullarının 1916 senesinde Osmanlı Devleti'ne karşı başlattıkları ayaklanma ile ilgili görüşmeleri yapmak üzere İngiliz imparatorluğu adına yola çıkan heyetle Hicaz'a giden Lawrence (Lawrence, 1991, s.62-75) bir süre sonra ayaklanmanın teknik detaylarını görüşmek üzere Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal ile yakın bir ilişki tesis etmeye başlamıştır. Ona göre Faysal, Arap ayaklanmasını zafere taşıyacak kişidir (Lawrence, 1926, s.91). Bundan dolayı Lawrence, Faysal ile birçok görüşme yapmış, sonrasında Kahire'ye dönerek ayaklanma için Arap Büro'dan (Bilgin, 2015, 2) gerekli maddi imkânları sağlamış ve akabinde sahada fiilen çalışmalara başlamıştır (Lawrence, 1926, s.111 -112). Bu noktadan sonra artık Lawrence, Faysal'a bağlı dağınık kabile milislerini eğitmek üzere askeri danışmanlık yapmaya başlamış ve Arap ayaklanmasının organizasyonunda fiili bir pozisyon kazanmıştır. Lawrence, dağınık Arap kabilelerini birleştirmek, düzensiz milislerden düzenli bir ordu kurmak ve nihayetinde Arapları Türklere karşı bağımsızlık savaşına hazırlamak için çalışmalar yürütmüştür.

Arap coğrafyasında bu faaliyetlerin yürütülmesi Müslüman olmayan bir Avrupalı için oldukça zor ve riskliydi. Bu risklerin farkında olan Lawrence, Arapların arasında göze batmadan onları kontrol edebilecek mekanizmayı oluşturmak için oldukça titiz ve ciddi çalışmıştır. Kendini hem yerel topluluklara hem de liderlere kabul ettirmeyi başardıktan sonra Lawrence, elde ettiği tecrübeleri aynı coğrafyada görev yapacak askeri personele aktarmak üzere incelediğimiz çalışmasını kaleme almıştır.

T.E. Lawrence, Arap coğrafyasındaki tecrübelerine istinaden 27 maddeden oluşan bir metni, Ağustos 1917'de *The Arab Bulletin* isimli dergide, Arabistan'da Araplarla çalışan ve çalışacak askeri ve istihbari personele önerilerde bulunmak için yazmıştır. Lawrence, akademik geçmişine ve bölgedeki kişisel deneyimlerine dayanarak hazırladığı bu metinde Arap toplumunun genel özellikleri ve siyasi yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Dil ve üslup açısından değerlendirildiğinde yazar, *27 Madde isimli* bu metni kaleme alırken daha net anlaşılabilirliği için kimi zaman emir kipi kullanmaktan çekinmemiştir. Bunun nedeni, söz konusu dönemde Birleşik Krallık adına bölgede görev yapacak olan saha personeline, Lawrence'ın başarılı saha çalışmasından süzdüğü tecrübelerini pratik bir şekilde aktarmak istemesidir. Bu şekilde haleflerine ilgili coğrafyaya daha kolay intibak edebilmelerinin yollarını daha etkili bir biçimde ifade etmiştir. Ayrıca Lawrence Ortadoğu'da İngilizler'in istihbarat ağını oluşturan ve işleten Arap Büro (Bilgin, 2015, s.2) için sahadan istihbari bilgi akışı sağlamıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı Arap milliyetçiliğini güçlendirmek için son derece temkinli ve sabırlı hareket eden Lawrence, aynı sabrın ve temkinin danışmanlarda da olması gerektiğini ilk maddelerde belirtmektedir.

Madde 1: Danışmanların görev sahaslarındaki kültürel yapıyı ve insan tipini bilmeleri önem arz eder. Bu doğrultuda toplanan bilgiler, Arap liderlerin güveninin kazanılmasını sağlayacak ve verilen danışmanlığın etkisini arttıracaktır. Bu bağlamda Lawrence, ilk maddede "*İlk birkaç hafta etrafınızla çok uğraşmadan devam edin. Kötü bir başlangıcın bedelini ödemek zordur. Araplar kendi yargılarını bizim gözden kaçırdığımız harici nedenlerle oluşturur. Bir kabilenin en iç halkasına nüfuz ettiğinizde yapacaklarınızı, sizin ve onların memnun olacağı şekilde yerine getirebilirsiniz*" diyerek öncelikle olumlu bir intiba oluşturma konusuna değinmiştir. Diğer

maddelerde verdiği öğütlerin uygulanabilmesi için yabancı toplulukla ilk temaslarda olumlu bir intiba oluşturmanın önemi vurgulanmaktadır.

Madde 2: “Eşraf ve bedeviler hakkında öğrenebileceğiniz her şeyi öğrenin. Onların ailelerini, gruplarını, kabilelerini, dost ve düşmanlarını, kuyularını, vadi ve yollarını tanıyın. Bunların tamamını dinleyerek ve dolaylı soruşturmayla yapın. Soru sormayın. Onların yerel Arapçasını konuşmaya başlayın, sizinkini değil. Onların imalarını anlayabilene kadar derin sohbetlere girmekten kaçının. Yoksa zor durumda kalabilirsiniz. Başlangıçta biraz ağırdan alın”

Lawrence bu ifadeyle bölgede kabileler arası ilişkilerden, düşmanlıklardan tutun da kullandıkları su kuyularına kadar hayatı detaylara hakim olunması gerektiğini belirtmektedir. Bu yolla özellikle Eşraf'ın bölgedeki toplumsal rolünün altını çizmektedir. Zira Araplar nazarında soy ve kan bağıyla toplumun ileri gelenlerinin oluşturduğu zümre olan Eşraf, itaat edilen bir zümre olarak Arapların kültürel kodlarında yönetsel bir role sahiptir. Lawrence'a göre Eşraf'ın kontrol edilmesi gerekmektedir ve bu ancak güvenlerinin kazanılmasıyla mümkündür.

Madde 3: “İş konularında sadece hizmet ettiğiniz ordu, hizip ya da partinin lideriyle anlaşın. Hiç kimseye emir vermeyin ve direktif ya da tavsiyelerinizi Arap komuta birimi⁹ için tutunuz. Sizin vazifeniz danışmanlıktır. Ve sizin öneriniz komutan ya da lider yalnızken verilir. Bunların⁶ sizin vazifenizden kaynaklı tavsiyeler olduğunu ve ortak planlarınızın tek yöneticisinin yine kendisi olduğunu anlamasına müsaade edin.”

Lawrence'ın burada vurguladığı husus, danışmanlık faaliyetinin komuta birimindeki üst yapıya münhasır tutulmasıdır. Alt komuta kademelerine temas edilmemesi ve böylelikle Arap Komuta biriminde antipatiye sebep olunmasının önüne geçilmesine çalışılmaktadır. Bu maddedeki bir diğer önemli vurgu ise; Komuta Birimiyle iletişimin üslubuna ilişkindir. Lawrence danışmanlara üstten bir üslup kullanmaları yerine, iplerin Arap komuta biriminde olduğunu hissettiren yapıcı bir telkin metodunu önermektedir.

Madde 4: “Liderinizin güvenini kazanın ve koruyun. Onun saygınlığını ne pahasına olursa olsun başkalarından önce davranarak güçlendirin. Onun ileri sürebileceği planları asla reddetmeyin ve karşısında yer almayın. Fakat bu planları ilk kertede sizinle özel olarak paylaşmasını sağlayın. Onların fikirlerini her zaman onaylayın ve hissettirmeden gururlarını okşayın. Sizin düşüncenizle aynı çizgiye getirip önerilerin ondan gelmesini sağlayın. Bu aşamaya geldiğinizde, onun düşüncelerine tamamen bağlı kalmasını sağlayın ve mümkün olduğunca sıkı bir biçimde onu uygulamaya yönlendirin fakat bunu fark ettirmeden yapın. Şöyle ki; sadece “O” bu baskınızın bilincinde olmalı ve kendisi bile çok açıkça bu baskıyı hissetmemeli”.

Lawrence bu maddede danışmanların ilişki içinde oldukları Arap liderleri üstü örtülü bir baskıyla yönlendirmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Bu yönlendirme liderleri rahatsız etmeden yapılmalı ve güven ilişkisi tesis edildikten sonra devreye girmelidir. Böylece ortaya çıkacak karar, liderin inisiyatifıyla alınmış gibi görünecek ve liderleri danışmanlardan uzaklaştırmayacaktır. Sosyal düzen açısından kabile ve statü ilişkilerinin güçlü olduğu Arap toplumunda ortak bir siyasal hedef paydasında birlik sağlamak zordur (Berber, 2016, s.3). Bundan dolayı Danışmanlardan beklenen, İngilizlerin çıkarlarına hizmet edecek olan adımların bizatihi Arap kabilelerini ayrıştırmadan ve onların kendi liderleri eliyle sağlanmasıdır.

Madde 5: “Liderinizle olabildiğince sürekli ve dikkat çekmeksizin temasta kalınız. Onunla yaşayın, çadırındaki yemeklerde ve konukları varken onun yanında bulunmanız doğal bir hal alsın. Tavsiyede bulunmak için yapılan resmi ziyaretler, günlük konuşmalarda düşüncenizi inceden işlemek kadar faydalı değildir. Yabancı şeyhler⁷ ilk kez bağlılık yemini etmek ve hizmetlerini

⁶ Kast edilen kelime önerilerdir.

⁷ Burada şeyh ifadesinden kasıt Arap kabile veya aşiret lideridir.

sunmak için geldiklerinde çadırı terk edin. Eğer onların Şerif'e dair ilk intibaları yabancıların Şerif'in has dairesinde oldukları yönündeyseniz, bu Arap gayesine⁸ daha çok zarar verir."

Lawrence'a göre eğer onların⁹ Şerif'e dair ilk intibaları Şerif'in mahremine yabancıların vakıf oldukları düşüncesi olursa, bu Arapların bir araya gelip ayaklanması fikrine zarar verecektir. Çünkü şeyhler bu durumda kendi aşiret ya da kabilelerini Şerif'in otoritesi altına sokmak istemeyeceklerdir. Şerif'in bir İngiliz subayının etkisi altına girdiği bilgisi Arapları ancak birbirinden uzaklaştırır.

Madde 6: *"Sefer birliklerinin astlarıyla çok yakın ilişkilerden kaçınınız. Onlarla yapacağınız sürekli görüşmeler Arap komuta biriminde neler olup bittiğiyle ilgili olanları soruşturmanızı imkânsız hale getirecek ve onun pozisyonundaki zaafı kendi elinizle açığa vurmanıza neden olacaktır."*

Lawrence, bilgi akışı ve paylaşımının sadece liderler ile yapılmasını doğru bulmaktadır. Ast kadrolarla yakın ilişkilerin kurulması istenmeyen ya da paylaşılması uygun olmayan bilgilerin yayılma ihtimalini arttırır. Astların sahip olmaması gereken her bilgi Arap komuta biriminin açıklarının ortaya çıkması ve çeşitli zafiyetlerin yaşanması ihtimalini arttıracaktır. Danışmanların bu durumdan kaçınmaları ve görevlerini aksatabilecek zorlukları kendi hatalarıyla oluşturmamaları beklenmektedir.

Madde 7: *"Sizin gücünüze bağlı ast yöneticilere karşı basitçe ve hafifçe muamelede bulununuz. Böylelikle kendinizi onların seviyesinden yukarıda tutmuş olursunuz. İyi muamele astın üste olan saygısını arttıracaktır. Bu, üstün otoritesini ve hiyerarşik üstünlüğünü muhafaza etmek içindir. Liderinize eğer Şerifse¹⁰ saygılı davranın o da sizin bu tutumunuza karşı mukabelede bulunacak ve devamında hep daha fazlasıyla karşılık verecektir. Üstünlük, Araplar arasında önemli bir konudur ve siz de bunu elde etmelisiniz."*

Lawrence'a göre astların üstlerine duydukları saygı ve otorite bağı, iyi muameleyle yakından ilişkilidir. Ayrıca danışmanların kendi üstlerine saygılı olmaları da bir o kadar önem arz etmektedir. Danışmanların kazanacağı saygınlık, özellikle saygı duyan kişi bir Şerif ise, danışmanlar hem Şerif makamında bir yöneticiyi daha kolay yönlendirebilecek hem de kendi astlarına söz geçirebileceklerdir.

Madde 8: *"Senin ideal konumun orada bulunmak fakat göze batmamaktır. Çok fazla samimi, göze çarpan ya da ciddi bir hal içinde olmayın. Keşif ekibinin başındaki kişi olsa dahi herhangi bir kabile şeyhinin¹¹ sizinle uzun süreli ya da çok sık vakit geçiriyor olduğu izlenimini vermektan kaçınınız. İşinizi yapmanız için kıskançlıkların dışında kalmalısınız; bir kabile ya da aşiret ile ilişkilendirilirderseniz prestij kaybedersiniz ve kaçınılmaz husumetlerden kurtulamazsınız. Şerifler bütün kan davaları ve yerel çekişmelerin hepsinin üzerinde konumlanırlar ve Araplar arasındaki birliğin yegâne kaidesini oluştururlar. Birakin adınız her zaman bir şeyhle anılsın ve kabile arasında onun davranışlarına iştirak edin. Hareket zamanı geldiğinde kendinizi açıkça onun*

⁸ Arab Cause.

⁹ Şeyhlerin.

¹⁰ Seyyid terim olarak "şerefli, asil soylu, onurlu, kutsal, mübarek" mânasına gelen **şerif** ile (çoğulu **esrâf, şürefâ**) birlikte "nesl-i pâk-i Muhammedî'ye mensup olup yüceltmüş olan" anlamında Hz. Peygamber'in Hz. Ali ile Fâtıma'dan doğan torunlarıyla onların soyundan gelenler için unvan olarak kullanılmıştır. Hem baba hem anne tarafından Hz. Ali'nin soyundan gelenlere aynı zamanda "seyyidü's-sâdât" (tabâtabâ) denilir (*Tâcü'l-'arûs*, "İb' md.; *EP* [İng.], III, 950).
Kaynak : İslam Ansiklopedisi.

¹¹ Aynı zamanda kabile şefinin.

direktiflerini uygulayan biri olarak ortaya koyun. Bedeviler bunun ardından aynı şeyi yapacaklardır.”

Lawrence, görev bölgesindeki danışmanların lider kadroyla çok sıkı ilişkilere sahip oldukları imajının kıskançlık ve çekişmelere neden olacağını ifade etmektedir. Bu kıskançlık ve çekişmelerin hizipleşme ve düşmanlık oluşturma ihtimalinin olduğu belirtilmektedir. Böyle bir duruma neden olmanın bedeli, danışmanların husumetli taraflar arasında kalması ve itibarlarını kaybetmeleridir. Yapılması gereken, kimsenin hedefi haline gelmeden Şerif ile ilişkileri sağlıklı tutmak ve emir komutayı Şerif eliyle işletmektir.

Madde 9: *“Şeriflerin, Arapların doğal soylu sınıfı olduğuna dair algıyı destekle ve geliştir. Aşiretler arası kıskançlıklar herhangi bir şeyhin komuta eder bir konuma gelmesini imkânsız hale getirir ve göçebe Araplardaki birliğe dair tek umut Eşrafın egemen sınıf olarak evrensel kabulüdür. Şerifler davranış ve yaşantılarında yarı-şehirli, yarı-göçebedirler ve komuta içgüdüsüne¹² sahiptirler. Bu denli bir itibar kazanımı için sadece lütuf ve para yetersiz kalacaktır; ancak Arapların soya¹³ gösterdikleri derin saygı ve Muhammet Peygamber’in ulviliğine olan hürmet, Eşrafın nihai başarısı için umut veriyor.”*

Bu maddede Lawrence, soy bağının Arap hiyerarşisindeki önemini vurgulamaktadır. Hz. Muhammed’in soyundan gelenler, Müslüman Araplar nazarında saygın kişilerdir. Bundan dolayı danışmanların bu makama saygı göstermeleri beklenmektedir. Danışmanların, Arap ileri gelenleri ve toplum nezdinde kabullenilmiş ast-üst olgusunun farkında olması ve bu duruma göre hareket etmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Arap ileri gelenlerinin toplum üzerindeki nüfuzlarının kuvvetlenmesi ve en nihayetinde tüm siyasal düzene egemen olmaları Lawrence’a göre, Arap birliği için yegâne yoldur.

Madde 10: *“Şerif’inize halk arasında ve özel görüşmelerde ‘Seydi’ diye hitap edin. Diğer insanlara herhangi bir unvan olmadan kendi isimleri ile seslenin. Samimi diyaloglarda Şeyh’e hitap ederken ‘Abu Annad’, ‘Akhu Alia’¹⁴ ya da buna benzer seslenişleri isimleriyle birlikte kullanın.”*

“Seydi”¹⁵ hitabı, Arap topluluğunda Şerif ünvanını pekiştirmek amacıyla da kullanılmaktadır. Böylece danışman, hizmet verdiği Şerifin statüsünü, toplumsal mecralarda sürekli onaylar konumunda olacaktır. Daha özel konuşmalarda doğrudan isimle hitap etme telkini ise danışmanın Şerif ile samimi bir iletişim içinde olduğu kanaatini güçlendirme amacını taşıyabilir.

Madde 11: *“Yabancılar ve Hıristiyanlar¹⁶, Arabistan’da sevilen kişiler değillerdir. Yaklaşımınız arkadaşça ve gayri resmi olabilir ancak zeminin çok kaygan olduğunu her zaman hatırlayın. Önünüzde bir Şerifi flama gibi dalgalandırın¹⁷ ve kendi düşüncelerinizi ve kimliğinizi gizleyin. Başarırsanız, yüzlerce kilometrelik ülke ve emrinizde binlerce adama sahip olacaksınız ve bu riya karşılığında takas etmeye değer.”*

Danışmanlar, Arap’lara askeri danışmanlık sıfatıyla destek verseler de yabancı oldukları gerçeğinin farkında olarak görevlerini yapmak durumundadırlar. Dolayısıyla Lawrence’ın önceki maddelerde yaptığı telkinler bu madde için yol gösterici niteliktedir. Danışmanlar göze batmadan

¹² Yönetme arzusuna.

¹³ Kastedilen Hz. Muhammed’in soyudur.

¹⁴ İngilizce transkripsiyonlarıyla yazılmış olan babası anlamındaki “Abu” ve kardeş anlamındaki “Akhu” sözcüklerini, Arapların günlük dildeki birbirlerine hitap tarzlarını benimseyerek kullanmaları salık verilmektedir. Aşiret ismiyle birlikte Abu niteleyicisinin özellikle şeyh ve şerifleri onurlandırarak hitap etmekte kullanıldığı anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için Bkz. İslam Ansiklopedisi.

¹⁵ Bkz. İslam Ansiklopedisi “Seyyid” maddesi.

¹⁶ İki anlamı da ihtiva eden kelime ecnebiler.

¹⁷ Nüfuzunun koruyuculuğunu etkin bir biçimde kullanın.

liderlerle, özellikle de o bir şerif ise, iyi ilişki içinde olmalıdır. Yani danışmanların fikirleri Şerif tarafından benimsenmeli ve Şerifin verdiği karar danışmanın olmasını arzuladığı gelişmeleri desteklemelidir. Böylece görünürde bir İngiliz'in değil Şerifin kararları olacaktır. Bu da Arapların gözünde işleyişin meşruiyetinin sorgulanmamasını sağlayacaktır.

Madde 12: *“Mizah duygunuza sıkıca sarılın. Ona her gün ihtiyacınız olacak. Düz bir ironi en kullanışlısıdır ve kişilik olarak hazırcevaplık ile çok laubali olmayan bir karakter şefler üzerindeki etkinizi iki katına çıkarır. Bazı tebessümleri yakaladığınızda, o sizi ileri taşıyacak ve bunun en şiddetli konuşmadan daha büyük etki yaratacağını göreceksiniz. Jest ya da mimiklerin gücü çok değerlidir; fakat bunu dikkatlice kullanın. Zekâ işi nükteler, şakalardan daha değerlidir. Sakın bir şerifi diğer şeriflerin yanında gülünç duruma düşürmeyin.”*

Lawrence'a göre mizahın ölçülü kullanılması, kurulacak ilişkinin derinliğini arttırmak için oldukça etkili bir araçtır. Mizahi öğelerin yerli yerinde kullanılması danışmanları şeriflerin gözünde cazip kişiler kılacaktır. Önemle vurguladığı husus şerifleri toplum içinde gülünç duruma düşürmemeye özen göstermektir. Lawrence, böylece mizahın kullanımı konusunu net bir biçimde formüle eder. Bir İngiliz'in mizah anlayışının, Arapların meclisinde aşırılığa kaçmadan nasıl etkin biçimde kullanılabileceğine istinaden yapılmış bu analiz, Lawrence'ın iki farklı kültüre dair derinlemesine vukufiyetini ortaya koyan çarpıcı bir örnek sunmaktadır.

Madde 13: *“Bir Arap'a asla el kaldırmayın; kendinizi alçaltmış olursunuz. Sonuçlarının görünüşte size duyulan saygıyı arttırdığını düşünebilirsiniz, ancak gerçekte yaptıklarınız, siz ve onların arasına içten içe bir duvar inşa edecektir. Her şey yanlış yapılırken sessiz kalmak zordur; ancak öfke kontrolünüzü ne kadar az kaybederseniz, avantajınız o kadar büyük olur. Keza o zaman öfkeden kendinizi kaybetmezsiniz.”*

Askeri danışmanların otokontrol ve öfke yönetimi konularında yüksek motivasyona sahip olmaları beklenmektedir. Lawrence'a göre şiddet dili, danışmanların itibarını zedelemek ve ilişkilere zarar vermektan başka bir işe yaramamaktadır. Arapları kontrol etmek için meşru görülme ve saygı duyulmak önemli olduğundan bunun tam tersi etkiye sahip tüm davranışlardan kaçınılması gerekmektedir.

Madde 14: *“Yönlendirmek çok zor olsa da, eğer onlara katlanacak tahammülünüz varsa Bedevilere önderlik etmek kolaydır. Müdahaleleriniz ne kadar az görünür olursa etkiniz o kadar artacaktır. Tavsiyelerinizi takip etmeye ve isteklerinizi yerine getirmeye hazırlardır; fakat senin ya da bir başkasının bunun bilincinde olmasını istemezler. Bütün sıkıntıların sonunda onların iyi niyetinin gerçek kaynağını en derinlerde bulacaksınız.”*

Phillip Pettit'in (1998) deyiimiyle “tahakkümsüz müdahale” anlayışının hissedilmesinin önemine değinilmiştir. Yani yönlendirmenin meşru sayılması ve zorla olmadığı kanaatinin oluşturulması sağlanmalıdır. Herhangi bir fikre ve yönlendirmeye gönüllü katılım anlayışı, “zoraki” ya da “itaat” anlayışının önünde olmalıdır. Bu anlayışın oluşturulması Lawrence'a göre bedevilerin özgürce hareket etme algısı üzerinden görünmez bir yönlendirme kanalı oluşturabilecektir.

Madde 15: *“Kendi başınıza çok iş yapmaya kalkışmayın. Arapların kabullenilebilir düzeyde yaptıkları işler, sizin harika işler yapmanızdan daha iyidir. Bu onların savaşı ve siz destek için varsınız, onlar adına zafer kazanmak için değil. Aslında, Arabistan'ın çok sıra dışı koşulları altında, sizin şahsen fiili olarak yaptığınız işler belki de sizin düşündüğünüz kadar iyi olmayacaktır.”*

Lawrence bu maddede iki konuya değinmektedir. Birincisi danışmanların yürüttüğü işlerde her zaman yüksek inisiyatif kullanmaları gerekmediğidir. Araplar'ın göz ardı edilebilecek aksaklıklarla işleri tamamlamaları, danışmanların bihakkın yerine getirdikleri işlerden daha

değerlidir. İkincisi ise; danışmanların Arap coğrafyası kendine has koşullarının bir İngiliz'in mükemmeliyet algısıyla örtüşmeyebileceği gerçeğini göz ardı etmemeleri hususudur.

Madde 16: “Şayet, çok aşırıya kaçmadan, yapabiliyorsanız size gelen hediyeleri geri çevirin. Yerli yerinde bir hediye çoğu zaman şüpheli bir şeyi kazanmada oldukça etkilidir. Karşılığını uygun bir biçimde veremeyeceğiniz hiçbir hediyeyi asla kabul etmeyin; fakat hediyeyi verenden belirli bir hususta ricacı olmanız gerekiyorsa hediyeye mukabelede bulunmayı erteleyebilirsiniz. Sizlerden bir şeyler istemelerine müsaade etmeyin, çünkü sonra aç gözlülükleri sizi sağılabilecek inekler gibi görmelerine sebep olacak.”

Kabul edilen her hediyein bir minnet bağı oluşturma potansiyeli vardır. Bundan dolayı uygun şekilde mukabelede bulunulamayacak hediyelerin kabul edilmesi hoş görülmemektedir. Hediyeye mukabele sadece karşılıklı ilişkinin niteliğini kötü etkilememesi kaydıyla ve uygun zamanda yapılmalıdır. Zira, bir işin doğru zamanda ve uygun şekilde yapılmaması, o işin hiç yapılmamasından daha kötü sonuçlar doğurabilir.

Madde 17: “Bir kabile¹⁸ ile birlikteyken kefiye¹⁹ giyinin. Bedevilerin şapkaya karşı kötü bir önyargıları vardır ve şapka giyinmedeki ısrarımızın²⁰ ahlaki olmayan ve din dışı bazı ilkelerle ilişkili olduğuna inanırlar. Kalın bir kefiye güneşten iyi bir korunma şeklidir ve eğer şapka takarsanız en yakın Arap arkadaşlarımızın toplu içinde sizden utanmalarına sebep olursunuz.”

Lawrence’a göre Bedevi Araplar, Avrupa tipi giyim tarzında İslami anlayışa muhalif bir tutum hissetmektedir. Bundan dolayı Arap toplumu içinde şapka giyip ısrarla öteki gibi görünmenin bir anlamı yoktur. Çünkü danışmanların amacı insanlarla iyi ilişkiler kurmaktır onları kendilerinden uzaklaştırmak değil. Lawrence’ın bu durumun önüne geçmek için verdiği telkin oldukça basittir. Şapka takmayın, kefiye giyin. Hem topluma hem de iklime uyum sağlayın.

Madde 18: “Tebdil-i kıyafet²¹ tavsiye edilmez. Özel alanlar haricinde, bir İngiliz subay ve bir Hristiyan olduğunuz bırakın açıkça bilinsin. Bununla birlikte aşiretlerle birlikteyken Arap kıyafetleri giydiğinizde, üniformalıyken imkânsız olan bir yakınlık düzeyinde güvenlerini kazanacaksınız. Şu var ki bu tehlikeli ve zordur. Onlar gibi giyinirken size özel bir müsamaha göstermeyeceklerdir. Bir yabancı olarak onların kendilerine özgü görgü kurallarından yükümlü değilken, Arap kıyafetleri içinde hatanıza göz yumulmayacaktır. Yabancı bir tiyatro sahnesinde aylarca geceli gündüzlü kesin olmayan bir çıkar için dinlenmeksizin rolünü oynayan bir tiyatro sanatçısı gibi olacaksınız. Eksiksiz bir başarı, Arapların sizin yabancılığınızı unutmaları ve sizi kendilerinden biri gibi görerek sizin yanınızda doğal bir şekilde konuşmaya başlamalarıdır ki, bu belki sadece ortaya konulan karakterle elde edilebilir. Kısmi başarı²² İngiliz kıyafetleri içinde daha kolay olacak, sağladıkları rahatlıkla fiziksel ve mental olarak daha uzun süre dayanmanızı temin edecektir. Ayrıca bu durumda yakalandığınızda Türkler artık sizi asmayacaklardır.”

Bu maddede yerel kıyafet giymekle kılık değiştirmek arasındaki fark net bir şekilde belirtilmiştir. Ayrıca danışmanların Hristiyan bir İngiliz oldukları gerçeğini örtbas etme girişimlerinin tehlikeli bir şekilde ters tepme olasılığı vardır. Gizlenme girişi Araplar tarafından şüpheyle karşılanabilir. Bununla birlikte toplumun benimsediği giyim kuşam alışkanlıklarına uyum sağlamak danışmanlar açısından dezavantajları olmakla beraber faydalı olacaktır. Özellikle Arapların kendilerini danışmanlar yanında rahat hissetmeleri elde edilmek istenen çıkarlar açısından son derece önemlidir.

¹⁸ Ya da bir aşiret içindeyken.

¹⁹ Arapların kullandığı ve omuzları da örten, püsküllü erkek başörtüsü. Bkz: Türk Dil Kurumu (TDK) Sözlüğü

²⁰ Muhtemelen dikte etme hususundaki İngiliz inatçılığı yüzünden

²¹ Kılık değiştirme, gizlenme

²² Çoğumuzun uğruna çaba sarf edeceği şey budur; çünkü kâmil bir başarının maliyeti fazladır

Madde 19: “Eğer Arap kıyafetleri giyerseniz, en iyisini giyinin. Kabileler arasında giysiler ayırt edicidir ve uygun kıyafeti giymelisiniz ki rahat edesiniz. Şayet rıza gösterirlerse, bir Şerif gibi giyinin.”

Lawrence, Arap toplumunu oluşturan aşiretlerin kendilerine özgü giysilere sahip olduklarını belirtmektedir. Danışmanlardan beklenen bu farkların bilincinde olmaları ve ona göre en uygun şekilde giyinmeleridir. Böylece hangi kabileyle irtibat halinde olunursa olunsun daha rahat hareket edebilme olanağına sahip olabileceklerdir. Lawrence ayrıca izin verilirse bir şerif gibi giyinin ifadesini kullanırken büyük olasılıkla bunu Şeriflerin toplumsal itibarına binaen Arap gururunun okşanması suretiyle de bir yakınlık kurabilme ihtimalini dile getirmektedir. Burada bir diğer husus, sıradan bir bedevi görünümüyle o ortamda bulunmanın da önüne geçmektir. Bu konuyu yerel otoritenin rızasına bağlaması da yine dikkat çekicidir.

Madde 20: “Eğer tamamen Arap kıyafetleri giyerseniz, hakkını verin. İngiliz arkadaşlarınızı ve geleneklerinizi geride bırakın ve bütünüyle Arap alışkanlıklarına intibak edin. Avrupalıların Arapları kendi oyunlarında yenmesi, onlarla bu derece aynılık içinde karşılaşmakla mümkün olur; çünkü faaliyetlerimizde daha güçlü motivasyona sahibiz ve onlardan daha fazla yüreğimizi ortaya koyuyoruz. Şayet bunları aşabilirsiniz, mutlak başarıya doğru muazzam bir adım atmış olursunuz. Lâkin yabancı bir ülkede ve yarı anladığım bir yabancı dilde yaşamak ve düşünmenin zorluğu, yabancı yiyecekler, alışılmadık giysiler, özel hayat ve huzurun tamamen yok oluşu ve mütemadiyen aylarca diğerlerinin tetikte bir taklidinin olabildiğince rahatlamasının imkânsızlığı, Bedeviler, iklim ve Türklerle uğraşmanın neden olduğu bir çeşit ekstra stres... tüm bunlar göz önünde bulundurmadan bu yol seçilmemelidir.”

Arap toplumunda özellikle Abbasiler dönemi ve sonrasında üst düzey bürokrat ve toplumun ileri gelenlerinde süslü ve ihtişamlı giysiler giyinme eğilimi güçlüdür (Yılmaz, 2008). Eliot'a (1962) göre de bireyin kültürü, yaşadığı toplumun ve sınıfın kültürü bağlamında değerlendirilmelidir. Dolayısıyla Arap toplumunda var olan güçlü kast ilişkilerini değerlendirirken kültürel ayrıntıları göz ardı etmek yanlış davranışlar geliştirmekle eşdeğerdir. Lawrence'ın Arap kültürü bağlamında sahip olduğu bilgi ve tecrübe de danışmanlara bu bağlamda önemli bir yol gösterici olmaktadır. Lawrence'a göre Arap gelenek ve göreneklerine göre yaşamının bir danışman açısından ne kadar zor olduğunun altı çizilse de nihai amaç için gerekli bir fedakarlıktır.

Madde 21: “Dini tartışmalar sıkça olacaktır. Kendi kültürünüze dair istediğiniz şeyleri söyleyebilirsiniz ve yüzeysel bir konu olduğuna emin olmadığınız sürece onların kültürlerini eleştirmekten kaçının. Bunu da ancak yaptığınız eleştiri size ciddi ölçüde puan kazandıracaksa yapınız. Bedevi İslamı, biraz dindarlık ve coşkuyla beraber yabancılara saygının olmadığı haliyle kuşatıcı bir unsurdur. Onların davranışlarına bakarak, lakayıt olduklarını düşünmeyin. İnanışlarının hak olduğuna dair imanları, her eylemlerinde, düşüncelerinde ve gündelik yaşam prensiplerinde paylaştıkları samimi şeyler bir muhalefetçe kışkırtılmadığı sürece şuuruzcadır. Dinleri onlar için yemek içmek kadar doğalarının bir parçasıdır.”

Lawrence Hicaz'da çalışan İngiliz subaylarına çok kez bölgedeki inancı ve kültürü çok iyi analiz edin şeklinde telkinlerde bulunmuştur. Lawrence özellikle dinin Arap toplumu için ne kadar hassas bir konu olduğunu da bilmektedir. Lawrence ve, aslında, Batı dünyası için tüm “Doğu” kökenli fikir, figür ve yapılar “öteki” konumundadır. Doğrudan “Doğu bilimi” sıfatıyla bir biz ve onlar ayrımı olan oryantalist bakış (Said, 1998, s.101) burada da tüm özgüveniyle görülmektedir. Bu bağlamda Lawrence, din olgusunun bedevi Araplarda çok güçlü olduğunu ve yabancı olana hoşgörülü olmadığını belirterek çok dikkatli olunması gerektiğini telkin etmektedir. Böylelikle Bedevilerin dini hassasiyetleri göz önünde bulundurulursa ciddi avantajlar sağlanabilecektir. Bedevilerin dine olan fitri bağlılıkları din ile yaşamsal öğelerinin iç içe geçmesi sonucunu

doğurmuştur. Lawrence'ın İslam ile Bedevi kültürünü bu denli yaklaştıran bakış açısı günümüzde tartışmalara konu olan Arap İslamı kavramı ile örtüşmektedir.

Madde 22: “Muharebe konusunda bildiklerinizi onlara aktarmaya çalışmayın. Hicaz, alelade taktikleri boşa çıkarır. Bedevi harp esaslarını yapabildiğiniz en hızlı ve en detaylı şekilde öğrenin, çünkü onları bilene kadar tavsiyeleriniz Şerif tarafından hoş karşılanmayacaktır. Sayısız nesillerdir yapılan kabile baskınları, bu işin bizim hiçbir zaman öğrenemeyeceğimiz bazı kısımlarında onları eğitmiştir. Aşına oldukları şartlarda çok iyi savaşır; fakat karşılaşmadıkları durumlar paniklemelerine sebep olur. Birliğinizi küçük tutun. Onların saldırı birlikleri genellikle yüz ila iki yüz kişiliktir ve eğer siz kalabalık bir ekip alırsanız, sadece kafaları karışır. Ayrıca şeyhler, hayranlık uyandıran bölük komutanları olduklarından tabur veya alaylara eş değer güçlerle dahi başa çıkmayı öğrenmeye çok şartlanmışlardır. Başarı çok açık olmadıkça veya Bedevi'nin içinde destekleyici içgüdüler görmedikçe, sıra dışı şeyler denemeyin. Eğer hedef iyi bir hedefse²³, canavarlar gibi saldıracaklardır, onlar muhteşem izcilerdir, hareket kabiliyetleri size bu yerel savaşı kazanacak avantajı sağlayacaktır. Araziye aşinalıklarını yerli yerinde kullanırlar²⁴ ve ceylan avcılarını kullanın, onlar görünür hedeflerin büyük nişancılarıdır ki iyi adamların bir bölümünü bunlar oluştururlar. Bir kabilenin şeyhi bir başka kabileden adamlara emir veremez. Karışık kabile birliklerini komuta etmek için bir şerif gereklidir. Eğer yağma beklentisi varsa ve olasılıklar eşitse, siz kazanırsınız. Bedevileri siper saldırılarında²⁵ israf etmeyin veya bir mevkiyi savunmaya çalıştırarak ziyan etmeyin; zira tembellik etmeden sakince duramazlar. Talimatlarınıza ne kadar kurnalsız ve bir Arap gibi olursa, o derece Türkleri o denli şaşırtırsınız; çünkü onlar ilk adımı atmayıp sizden bekleyeceklerdir. Risk almaktan kaçınmayın.”

Bu maddede Lawrence detaylı olarak Arap saldırı ve harp taktiklerinin hangi usullerle istimal edileceğine dair detaylı bilgi vermektedir.

Madde 23: “Bedevilerin, hareketleri ve eylemsizlikleri için ileri sürdükleri görünür nedenler doğru olabilir fakat her zaman sezmeniz için daha iyi nedenler olacaktır. Argümanlarınızı bir rota veya onun alternatifi için şekillendirmeden önce, bu gizli nedenleri²⁶ bulmalısınız. Üstü kapalı biçimde imayla yapılan anlatılar, mantıklı izahatlardan çok daha etkilidir: Kısa, öz anlatımları sevmezler. Onların zihni tıpkı bizimkiler gibidir, fakat farklı öncüllerle çalışır. Araplarda mantıksız, anlaşılmasız veya belirsiz²⁷ hiçbir şey yoktur. Onlarla ilgili tecrübeleriniz ve onların ön yargıları hakkındaki bilginiz neredeyse her olayda takındıkları davranışlarını ve muhtemel hareket tarzlarını ön görebilmenizi sağlayacaktır.”

Lawrence, danışmanların Arap düşünce ve dil kullanım tarzının iyi anlaşılması gerektiğini belirtmiştir. Bunun için öncelikle Arapların düşünce yapılarını sonra da meta ve sembolik dili nasıl kullandıklarını tahlil etmek gerekmektedir. Çünkü Lawrence'a göre Araplar, kendilerinden çok da farklı değildir. Ancak üstü kapalı, imalı anlatımlar üzerinden iletişim kurmazlar. Lawrence'a göre bu özellikleri onları anlaşılır ve öngörülür kılmaktadır. Kendi gözlemini danışmanlara aktaran Lawrence, bölgede görev yapacak uzmanları, Arapları onların eylem ya da eylemsizliklerinin gizli nedenlerine vakıf olacak kadar iyi etüt etmek gerektiği konusunda uyarmaktadır.

Madde 24: “Bedeviler ile Suriyelileri veya aşiret askerleri ile eğitimli askerleri karıştırmayın²⁸. Ne olursa olsun, birbirlerinden nefret ettikleri için onlardan fayda sağlayamazsınız. Hiç başarılı birleşik harekât görmedim fakat çok sayıda başarısız olanı gördüm. Özellikle, Türk ordusunun eski subayları bile, her ne kadar duygu, kan ve dil anlamında Arap

²³ Bol ganimetli.

²⁴ Kabile mensuplarını bilmedikleri yerlere götürmeyin.

²⁵ Zaiyata direnemezler.

²⁶ Bu gizli nedenler inkâr edilecekler, ancak buna rağmen bu nedenler işin içindedir.

²⁷ Gizemli.

²⁸ Harekâtlarda karma birlikler kurmayın.

olsalar dahi, Bedevilerle birlikte hareket edemezler. Taktikler konusunda dar kafalıdır, gayri nizami harbe uyumlu hale gelme becerileri yoktur; Arap gelenekleri konusunda beceriksizdirler, bir aşiret üyesine birkaç dakikadan daha fazla nezaket içinde davranmayı beceremeyecek kadar kendini beğenmişlerdir, sabırsızlardır ve genellikle intikal ve muharebe esnalarında kendi birlikleri dışında faydasızlardır. Bedeviler, Suriyeli Muhammedi bir subayın²⁹ emirleri yerine sizin emirlerinizi³⁰ canı gönülden takip edebilirler. Şehirli Araplar ve Arap kabile üyeleri³¹ birbirlerini kötü bir ilişki içinde sayarlar ve kötü ilişkiler garip yabancılardan daha itiraz edilebilir bir durumdur.”

Lawrence bu maddede şehirli Araplarla, Bedeviler arasındaki bazı keskin çizgilerden bahsetmiştir. Bunu yaparken şehirli Araplarca kurulan eğitilmiş, düzenli birlikleri de bedevi birliklerinden farklı bir yere koymuştur. Bu yerel ayırımdan kaynaklanan birbirinin davranış tarzı ve ilişkilerini benimsememe tavrı, yabancılar için kullanılabilir bir ayırım olarak vurgulanmıştır.

Madde 25: “Araplar arasında sıradan bir durum olmasına karşın siz, kadınlar hakkında rahatça konuşmaktan kaçının. Din kadar hassas bir konudur ve onların normları³² bizimkinden çok farklıdır ki bir kelâm İngilizcede zararsız olmasına rağmen onlara pek pervasız görünebilir, tıpkı onların bazı ifadelerinin de harfi harfine çevrildiğinde, bizler için öyle olduğu gibi.”

Arap toplumunda her ne kadar 20. Yüzyıl başlarında kadınlara dair özgürlükçü yaklaşımlar (Nas, 2007, s.1) ortaya çıkmaya başlamış olsa da mevcut toplumsal yapının ecnebi bir erkeğin kadınlara dair rahatça konuşmasını hoş görmesi pek olası değildir. Bu nedenle Arap meclislerinde İngiliz danışmanların kadınlar hakkında konuşmaları ve kültürel yaklaşımdan farkından doğabilecek bazı gafların yapılma ihtimali Lawrence'ı bu telkini yapmaya motive etmiştir.

Madde 26: “Hizmetçilerinize kendinize olduğunuz kadar özenli olun. Eğer sofistike bir tane hizmetçi istiyorsanız muhtemelen Mısırlı veya Sudanlı birini almanız gerekecektir. Eğer çok şanslı değilseniz bu yolda zahmetli uğraşlarla yaptığınız iyi şeylerin çoğunu mahvedecektir. Araplar sizin için pilav pişirip kahve yapacaktır ancak botlarınızı temizlemek ya da çamaşırlarınızı yıkamak gibi erkek işi olmayan işler yapılması gerektiğinde sizi terk edeceklerdir. Bunlar sadece siz Arap kıyafetleriyle olduğunuzda gerçekten mümkün olacaklardır. Hicazda yetiştirilmiş bir köle en iyisidir fakat İngiliz vatandaşlarının köle edinmesine karşı kanunlar vardır bu yüzden köleleri başkasından kiralamak zorundasınız. Her halükârda kırsal kesime çıktığınız zaman yanınıza bir ya da iki Ageyli³³ alın. Onlar Arabistan'ın en iyi ulaklarıdır³⁴ ve develerden anlarlar.”

Sahip olduğu bilgi sayesinde Lawrence, danışmanların hangi bölgelerden hizmetçi seçmeleri gerektiği konusunda bile telkinde bulunmaktadır. Ayrıca bu bilgi ışığında alınacak hizmet için seçilen yardımcıların risk oluşturma ihtimaline de değinilmektedir. Ancak kırsal kesimde ulaşımı sağlamak için bir eskorta ihtiyaç duyulacağını açıkça ifade etmektedir. Bu bağlamda görev riskini en aza indirecek tercihlerin yapılması gerektiği ortaya koyulmuştur.

Madde 27: “Araplarla başa çıkmanın evvel emirde ve son tahlilde yegâne sırrı onları mütemadiyen tahlil etmektir. Her zaman tetikte ol ve asla gereksiz şeyler söyleme; Sürekli olarak kendinizi ve arkadaşlarınızı kollayın, olan biten her şeyi duyun ve yeraltında neler döndüğünü arayıp bulun. Onların karakterlerini okuyun, zevklerini ve zayıflıklarını öğrenin ve bulduklarınızı kendinize saklayın. Kendinizi Arap halkaları arasına gömün, elinizdeki iş dışında herhangi bir amacınız ve başka herhangi bir şeye ilgi-alakanız olmasın, böylelikle aklınız sadece tek bir şeye

²⁹ Orijinal metinde geçen ifade “Syrian Mohammedan officer”. Muhammedi burada Müslüman yerine kullanılmıştır.

³⁰ Bir emir verecek kadar az erdemliyseniz.

³¹ Orijinal metinde geçen “tribesman” ifadesi, şehirli olmayanlar anlamında da ifade edilebilir.

³² Ahlâk anlayışı.

³³ Orijinal metinde geçen “Ageyli”, kabile adını ifade etmektedir.

³⁴ Kervanlara eşlik eden eskort.

meşgul olur ve size düşen kısmı yeterince derin şekilde kavransanız, haftalarca süren zahmetli çalışmayı heba edecek küçük hatalardan kaçınabilirsiniz. Başarınız, adadığınız zihinsel çabayla orantılı olacaktır.”

Lawrence’a göre Arapları kontrol etmenin ve İngiliz çıkarlarına hizmet ettirmenin yolu düzenli gözlem, tahlil, kontrol ve yönlendirme. Batı’nın Doğu’ya yaklaşımı kontrol edici, tahlil ve manipüle edici oryantalist bir bilimsel nazarla gelişmiştir (Çırakman, 2007, s.106). Dolayısıyla Lawrence, Hicaz bölgesinde görev yapacak danışmanlardan görevlerini bu yaklaşımla yapmalarını istemektedir. Çünkü danışmanlardan beklenen Arapların İngilizlerin direktifleri yönünde hareket etmelerini sağlamaktır. Lawrence’a göre de bunun anahtarı Arapları en ince ayrıntısına kadar tanımak, kendini Araplar içine gömülü bir profile büründürmek, görev motivasyonunu yüksek tutmak ve hata olarak görülen hareketlerden kaçınmaktır.

İngiliz danışmanlar, Arap liderlerine askeri danışmanlık hizmeti vermek için oradadır. Askeri ve siyasi taktik ve bilgiler liderlerle paylaşılır. Bunun karşılığında Araplar aldıkları destekle daha iyi organize edilmeye çalışılır. Arap toplulukları arasındaki dengenin sağlanması ve geleneksel hiyerarşiye uygun hareket etmek görev tatbiki için hayattır. Bu, Arap liderleri etki altına almayı başarmak verilen görevi layıkıyla yapabilmek için avantajlar sağlayacaktır. Bundan dolayı Lawrence, danışmanların hizmet verdikleri liderlerle olan ilişkilerine dikkat etmeleri gerektiğini belirtmektedir. Bir topluluğu yönlendirebilmek için o topluluğu oluşturan grupları, üst-üst ilişkilerini, değer yargılarını, korkularını, güçlü ve zayıf yanlarını, inanç sistemini çok iyi bilmek gerekir. Lawrence’ın telkinlerinden anlaşılabilir, bilgi ve derin motivasyonun, yönlendirmenin en temel gereksinimlerinden olduğudur. Yürütülen tüm faaliyetlerin temelinde, Arap liderliğine askeri danışmanlık hizmeti vermek ve Arapları Türk idaresine karşı kışkırtmanın öncesinde onları kontrol etmek için yapıldığı anlaşılmaktadır. Sonuç itibarıyla İngilizlerin Arap milliyetçiliğini destekleyerek Türkeri ve Arapları karşı karşıya getirdiği görülmüştür. Zaten Arap Büro’nun bu bölgedeki temel amaçlarından biri de Osmanlı’ya karşı Arap milliyetçiliğini kullanarak bir cephe oluşturmaktır (Çabuk, 2019, s.4). Arapların çoğunluğunun bilinçli olarak İngilizlerin etkisi altında kaldığı söylenemeyeceği için faaliyetlerin ne kadar sabırla ve itina ile yapıldığını belirtmek yerinde olacaktır.

2. Lawrence ve Arap Ayaklanması: Birleşik Krallık’ın Ortadoğu Politikasına Dair Bir Değerlendirme

Lawrence’ın 27 maddelik eserinde ulaşmak istediği ana hedeflerden en önemlisi Arap ulusçuluğunun inşası için altyapı hazırlamaktır. John Hulsman, Lawrence’ın 27 Madde isimli eserinin 100. yılına özel olarak hazırlanan baskısının giriş bölümünde bir değerlendirme yapmaktadır. Burada, bir ulus devletin inşa edilmesindeki başarının ilk anahtarını, yerel bilgi ve özelliklerin elde edilmesi şeklinde ifade etmiştir (Lawrence, 2017, s.6). Bu bağlamda Lawrence’ın 1, 2, 9, 14, 17, 19, 26 ve 27 maddelerinin, Hulsman tarafından yapılan değerlendirmeyle uyumlu olduğu görülmektedir. Bu yaklaşımın gelişimi, aslında İngiliz düşüncesinin, bilgisinin ve deneyiminin ulus ve ulusçuluk bağlamında Batı’ya ait olmayan bir bölgede uygulanmasına dayanmaktadır. Dağınık halde çok sayıda kabilenin yaşadığı bir bölgede ulusal bir isyanın tertibi, öncesinde sosyal ve politik yapının konsolide edilmesiyle mümkün olabilir. Zaten bu konsolidasyon çalışması Arap ulusçuluğunun temelini teşkil etmektedir. Sahada ise olabildiğince bilgi, fark edilmeden, kimseyi rahatsız etmeden elde edilmeli ve amaca uygun şekilde kullanılmalıdır. Lawrence’ın Arap ulusçuluğu idealinin 20. yüzyıl dünyası bakımından ne denli gerçekçi olduğunu Umut Özkırmımlı’nın milliyetçilik bağlamındaki değerlendirmesinde görmek mümkündür. Özkırmımlı’ya göre aidiyet siyasetinin yaklaşımlarından biri, Otto Bauer’in ulusların kendi kaderlerini tayin etmeleri bakımından, yaşanan yer fark etmeksizin, sahip oldukları “kişisel ilkesi” ve haklarıdır; bir başka yaklaşımda da tanınma bakımından “yerlilik” söylemi (Özkırmımlı, 2008, s.12) egemenliğin elde edilmesinde kavramsal gelişimin göstergeleridir. Bunun

izlerini Lawrence'ın Bedevi-Şehirli Arap ayırımında net bir biçimde gözlemlemek mümkündür. Bu nedenle 20. yüzyılda ulus inşasında başarılı olamayan Osmanlı Devleti, İngilizlerin Araplara kendi uluslarını inşa ettirme girişimine de karşı koyamamıştır. Lawrence'ın geliştirmiş olduğu bu yaklaşım, bölgenin tabii yapısıyla uyum içinde olmuştur. Günümüzde de benzer sosyo-kültürel ayrışmaların bölgenin yapısı kaynaklı olduğunu gösteren yansımalar Suriye dahil tüm Arap coğrafyasında hissedilmektedir.

27 maddenin ana hedeflerinden bir başkası da siyasi davranma ve siyaseti üstün tutmaktır. Hulsman'a göre, Lawrence bunu yerel halkın genel sempatisini kazanarak elde etmeyi amaçlamıştır (Lawrence, 2017, s.9). Çünkü Osmanlı Devleti'ne karşı Arapların savaş durumuna getirilmesi bir yana, savaşın öncelikle siyasi olarak kazanılmasının daha önemli olduğu düşünülmüştür. Madde 3, 4, 5, 10, 12, 13, 18, 21, 22, 23, 24, 25'te Lawrence, Ortadoğu'da görev yapacak askeri ve istihbari görevlilere doğru intiba oluşturma, iyi ve doğru iletişim, ölçülü mizah kullanımı, insanları kontrol edebilme gibi konular üzerinden birey ve toplulukları etkileyip siyaseten manipüle etme hususlarında tavsiyelerde bulunmuştur. Ancak bu çalışma sırasında edinilen intiba yerel halktan ziyade yerel elitler üzerinde etki kurma ve yerel halkın gözüne batmamayı salık verdiği yönündedir.

Yukarıda değinilen bilgiler ışığında Lawrence'ın siyasi kontrole verdiği önem açıkça görülmektedir. Ortadoğu'da Batı'nın siyasi etkisini arttırması ve içeriden müdahale etmeye başlamasının nedenini Bernard Lewis şu ifadelerle açıklamıştır: “*Avrupa devletleri, XIX. yy'da uluslararası ticaret ve maliye ağına girmeye başlayan Ortadoğu'nun ekonomik iç işlerine doğrudan karışır olmuşlardır. Bu durumdan kaynaklanan değişiklikler de Ortadoğu'da hayatı her yönüyle etkilemiştir.*” (Lewis, 2005, s.635). Bu bağlamda Büyük Britanya İmparatorluğu'nun da 19. ve özellikle 20. yüzyılda ekonomik ve siyasi gücünü Ortadoğu coğrafyasında derinleştirme politikası izlediği görülmektedir. Bununla bağlantılı olarak Lawrence'ın Arapları etki altına alma çalışmalarının arkasında doğal olarak Britanya İmparatorluğu'nun büyük mali ve siyasi gücünün olduğu da yadsınamaz bir gerçektir.

Lawrence'ın başka bir önemli hedefi de Faysal'a bağlı Arap liderler arasında bir kazanan-kaybeden durumu yaratmadan ve liderler arasındaki dengeyi bozmadan İngilizlerin bölgedeki çıkarlarının gerçekleştirilmesi için zemin hazırlamaktır. Burada Lawrence, Faysal ve Arap liderler arasında siyasetini geliştirirken tesis edilen ilişkilerde bir tarafın üstün görünmesi durumunda dengenin bozulacağına farkındaydı. Çünkü Lawrence'a göre bazı liderlere verilecek destek diğerleri tarafından bir itibarsızlaştırma unsuru olarak kullanılabilirdi. Bundan dolayı Lawrence, siyasi dengenin Araplar arasındaki kabile hiyerarşisinin gereklerini göz önünde bulundurarak sağlanması gerektiğini belirtmiştir (Lawrence, 2017, s.13). Madde 6, 7, 8, 10, 15, 16 ve 20'de bu hedefle ilişkili yaklaşımlara yer verilmiştir. Lawrence'ın kaleme aldığı 27 madde tümüyle, Arap kabile ve aşiretlerini Osmanlı idaresine karşı birleştirmek ve ayaklandırmak için kullanılacak saha faaliyetlerine ilişkin bir yönerge mahiyetindedir. Verilen tüm telkinlerin başarılı şekilde uygulandığı, Arap ayaklanmasının gerçekleştiği ve amacına ulaştığı görülmektedir. İngiliz siyasetinin Arap coğrafyasında nasıl icra edildiği bağlamında bir kesit sunan Lawrence'ın maddelerine bakış, bizleri bu siyasetin olgusal açıdan daha kapsayıcı yönleri olduğu fikrini doğurmaktadır.

İngiltere'nin, Ortadoğu coğrafyasına olan ilgisi 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan ve belirli materyal sebeplere dayanan bir ilgidir. Bu sebeplerin kronolojik olarak en önemlisi Britanya İmparatorluğu'nun en büyük sömürgesi olan “Hindistan'a uzanan yollar”ın (Hoskins, 1928, s.128-184) güvenliğinin sağlanmasıdır. Doğu Akdeniz bu yollar arasında en önemli geçiş güzergâhlarından birisi olarak dikkat çekmektedir. Bu sebeptir ki, İngiltere Doğu Akdeniz'deki etki sahasını Mısır ve Kıbrıs üzerinden arttırmayı düşünmüş ve 1878 yılında bu iki önemli yerin kontrolünü Osmanlı'dan almıştır. Ancak İngiltere'nin Ortadoğu coğrafyasına olan

İlgisi sadece Hindistan yolunun güvene alınmasından ibaret kalmamıştır. Burada iki önemli sebebin birbiriyle bağlantılı olarak İngiltere için Ortadoğu'nun önemini arttırdığı görülmektedir. Bunların ilki 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı'nın yıkılma sürecine girdiğinin “*Şark Meselesi*” (Karal, 1999, s.203) diye ifade edilen ve “Hasta Adam” olarak sembolleştirilen yaklaşımlarla Batılı devletlerce kabul edilmesidir. Osmanlı'yı artık yıkılmaya yüz tutmuş bir imparatorluk olarak görmesi ve dolayısıyla Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçmesi diğer batılı devletlerle beraber İngiltere'yi parçalanacak olan Osmanlı topraklarına talip hale getirmiştir (Kodaman, 2010, s.131-132). İngiltere'nin Ortadoğu'ya ilgisinin artmasının bir diğer sebebi ise ilk ifade edilen sebeple de bağlantılı olarak Ortadoğu'daki zengin petrol yataklarının öneminin anlaşılmasıdır.

Dolayısıyla İngiltere Ortadoğu'da hâkimiyet kurabilmek için çeşitli faaliyetler içine girmiştir. İngiltere bu faaliyetlerini daha çok sahada görev yapan askeri ve istihbarat personeli üzerinden organize etmiştir. Burada şunu ifade etmek doğru olacaktır ki İngiltere'nin Ortadoğu'da yürüttüğü nüfuz oluşturma faaliyetlerinden yaklaşık yüz elli yıl önce Hindistan'da edinmiş olduğu tecrübe ve birikimler, göz ardı edilmemesi gereken unsurlardır. Hindistan, İngiltere'nin nüfuz alanını genişletmek üzere politikalar geliştirdiği ve yerel idarecilerle kurulan ittifaklar yoluyla hâkimiyetini sağlamlaştırdığı bir saha hüviyetindeydi. 18. yüzyılda Hindistan coğrafyasındaki varlığını güçlendirmek ve oradaki nüfuzunu artırmak için uyguladığı metotlarla oluşan tecrübesinin İngiltere'nin Ortadoğu'da 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yoğunlaşan faaliyetlerinde yol gösterici olduğu düşünülebilir. Elbette zaman-mekan farklılıklarını göz ardı etmemek, retrospektif bir yaklaşımla iki coğrafyayı benzeştirmekten kaçınmak gerekmektedir. Lakin Niall Ferguson'un “*Hintliler kendi içlerinde bölünmeye ve sonuçta yönetilmeye fırsat verdiler.*” (Ferguson, 2011, s.56) ifadesiyle özetlenebilecek bir süreç neticesinde 1600 yılında kurulan Doğu Hindistan Ticaret Kumpanyası'nın 18. yüzyılın başlarında sadece ileri bir ticaret karakolu hüviyetindeki varlığı, yüzyılın sonlarında Güney Hindistan'da askeri olarak en üstün güce dönüşerek Kuzeye doğru genişlemekteydi. İngiltere'nin yerel unsurlardan asker devşirerek Avrupa'da uygulanan savaş usulleriyle eğitime ve çağdaş teçhizatla donatma politikasının bir başka örneğini İngilizce'ye “Sepoy” olarak geçmiş bulunan Hintli birliklerde görmemiz mümkündür. Pondicherry'deki Fransız üssünün valisi Duplex'in az sayıdaki Fransız askerlerini yerel unsurlarla takviye etmesiyle başlayan usul İngilizler tarafından hızlıca benimsenip adapte edilmiştir (Robinson, 1903, s.531). Robert Clive'in Yedi Yıl savaşlarında gösterdiği başarının en önemli unsurlarından biri bu sistemi etkili bir biçimde adapte edip, uygulamış olmasıdır. Bu bağlamda Lawrence ve Clive'in faaliyetlerinin benzeşen karakteristikleri olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Sonuç

İngiltere'nin Ortadoğu'da görevlendirdiği saha personeli, temelde bölgenin yerel elitleriyle ve liderleriyle işbirliği kurmak suretiyle İngiliz nüfuzunu etkin kılmaya çalışmıştır. İngiltere'nin yukarıda ifade edilen hedeflere ulaşmak için Arap kabile liderleriyle bu saha personeli üzerinden önemli siyasi ve askeri ilişkiler kurduğu vakıadır. Arap liderlerle kurulan bu ilişkilerin temel amacı Arapları Osmanlı'ya karşı kışkırtarak bölgede İngiltere güdümünde siyasi yapılar ihdas etmek olmuştur. İngiltere gerek nakdi gerekse de aynı olarak askeri eğitim ve lojistik yardım bağlamında Arap kabilelerinden kendisine yakın seçtiklerini desteklemiştir. I. Dünya Savaşı sırasında İngilizler Hicaz, Filistin ve Suriye'de askeri ve istihbari danışmanlar vasıtasıyla devşirdikleri ve Bedevi birlikleri olarak adlandırdıkları yapıları tebaası oldukları Osmanlı'ya karşı etkin bir şekilde istimal etmişlerdir. Bu danışmanların sahada nasıl hareket ettikleri, ilişki kuracakları yerel liderleri nasıl seçtikleri, bu yerel liderlerle nasıl ilişki kurdukları, yaptıkları yardım, destek ve danışmanlığı ne surette gerçekleştirdikleri bu çalışmanın ana temasını oluşturan ve İngiltere'nin sahadaki en önemli

Lawrence'ın 27 Maddelik Raporu Bağlamında Ortadoğu'da İngiliz Siyaseti Üzerine Bir Değerlendirme

personellerinden birisi olarak nitelendirilebilecek olan Lawrence'ın tecrübelerine istinaden hazırladığı 27 maddede özetlenmiştir. Çalışmanın yukarıdaki bölümlerinde de görüleceği üzere Lawrence yürüttüğü faaliyetlerle Arap kabilelerini organize etmiş ve onların uluslaşmasına zemin hazırlayarak Türklere karşı bağımsızlıklarını kazanma ereği ile motive etmiştir. İlerleyen yıllarda Lawrence'ın özellikle Arap Ayaklanması doğrultusunda yürüttüğü faaliyetler, Amerikan Başkanı Woodrow Wilson'un ortaya koyduğu 14 maddelik prensiplerinden biri olan self-determinasyon hakkı ile siyasal alanda karşılık bulmaya başlamıştır ve Arap ulusçuluğunun temelleri bu sayede atılmıştır.

Binaenaleyh, bu çalışmada aktarılmaya çalışıldığı üzere, farklı yüzyıllarda sömürgeciliğin yöntem ve metotları farklılaşsa da esas aynı kalmaktadır. Sömürge coğrafyası olarak gördükleri bölgelerde kaynaklarını etkin kullanmak, en az zayıt ve hasar göreceklere tarzda yöntem ve metotlarını güncellemek suretiyle maksatlarından ayrılmamaktadırlar. Burada çalışmamıza konu olan Lawrence'ın askeri ve istihbarat saha personeli için tavsiyeler niteliğinde kaleme aldığı ve çeşitli harp akademilerinin ders kitaplarında yer alan 27 maddelik metnin de geliştirilen yeni sömürgecilik yöntemlerinden etkilendiği ve bu yeni yöntemlerin gelişmesine katkıda bulunduğu görülmektedir.

Kaynakça

Behdad, Ali. (2007). Kolonyal Çözümle Çağında Oryantalizm (Belated Travelers), İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.

Berber, E. (2016). Kabile sistemi ekseninde Medine Vesikası ve yeni İslam toplumunun sosyo-siyasal niteliği. TAAD, Yıl:7, Sayı:26

Bilgin, T. (2015). Thomas Edward Lawrence'ın Ölümünün Basındaki Yansımalarına Dair Bazı Gözlemler. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (52), 463-481.

Çabuk, M. (2019). İngiltere'nin Ortadoğu'daki İstihbarat Merkezi: Arap Büro. *Belgi Dergisi*, 2(17), 1130-1147.

Çırakman, A. (2007). "Oryantalizmin Batısı ve Oryantalist Söylem", İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları, 1. Baskı, 105-118.

Eliot, T. (1962). Notes Towards the Definition of Culture. London: Faber.

Ferguson, N. (2011). İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı. Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Hoskins, H. L. (1928) British Routes to India, Longmans Green and Co., Philadelphia

Karabekir, K. (2004). Gizli Harp İstihbarat, Berikan Yayınevi, Ankara

Karal, E. Z. (1999). Osmanlı Tarihi, Cilt V Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), 7.baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Kodaman B. (2010). II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler. SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 21, 131-138.

Kurun Gazetesi. (1935), 20 Mayıs s.10

Lawrence, T. E. (1917). The 27 Articles of TE Lawrence. *The Arab Bulletin*, 20, 175-200.

Lawrence, T.E. (1926). *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph*. New York: Anchor.

Lawrence, T.E. (2017). *27 Articles*. New York, N: Simon & Schuster.

Le Figaro (1935), May 20th Edition, Paris, France, 1

Lewis, B. (2005). *Ortadoğu: Hristiyanlığın Başlangıcından Günümüze Ortadoğu'nun İki Bin Yıllık Tarihi*. Çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınları, Ankara.

Nas, M. F. (2007). Bölgesel ve Küresel Dinamikler Bağlamında Ortadoğu'daki Kadın Hareketi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

The Times. (1988), January 1th Edition, London, England. s 7.

Özkırmımlı, U. (2008). *21. Yüzyılda Milliyetçilik*, İstanbul Üniversitesi Bilgi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

Özkırmımlı, U. (1999). *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, Sarmal Yayınevi, 1.Baskı, İstanbul.

Pettit, P. (1998). *Cumhuriyetçilik: Bir Özgürlük ve Yönetim Teorisi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Ramsey III, R. D. (2006), *Advice for Advisors: Suggestions and Observations from Lawrence to the Present*,

Combat Studies Institute Press for Leavenworth, Kansas.

Robinson, J. H. (1903). *An Introduction to the History of Western Europe*, The Athenæum Press, Boston.

Said, E.W. (1998). *Oryantalizm (Doğubilim)* (Çev. Nezh Uzel) İstanbul: İrfan Yayımcılık.

Türk Dil Kurumu Çevrimiçi Sözlüğü.

Yılmaz, M. (2008). Emevî ve Abbasî Dönemi Resmi Kıyafetleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26(26-27), 237-250.